

**ПИТАННЯ РЕФОРМУВАННЯ ВОЛОСНОГО СУДУ У ПРОЕКТІ
АГРАРНОЇ РЕФОРМИ РЕДАКЦІЙНОЇ КОМІСІЇ МІНІСТЕРСТВА
ВНУТРІШНІХ СПРАВ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ**

Проаналізовано питання реформування волосного суду у проекті аграрної реформи Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ Російської імперії. Зроблено висновок про те, що пропозиції авторів проекту з перегляду положень про волосний суд не спрямовувалися на докорінну зміну селянського судочинства. Здебільшого вони стосувалися посилення контролю держави за селянами, покращення становища державних службовців. Лібералізація системи покарань за селянські проступки кардинально позитивно не позначалася на загалом безправному становищі селян. Принципова позиція членів Редакційної комісії на посилення станової окремішності селян знайшла відображення у тому, що не відбулося інтеграції законодавства про селян у загальноімперський правовий простір. Правовий статус селян залишався на низькому рівні.

Ключові слова: аграрне питання, Редакційна комісія, волосний суд, земські начальники, судочинство.

Вирішення аграрного питання на початку ХХ ст. набувало першочергового значення з огляду на ті соціально-економічні, політичні та соціально-психологічні обставини, які склалися в Російській імперії. Тому воно перебувало у фокусі постійної уваги урядових кіл, про що говорить створення урядом різних надзвичайних комісій. На них, зазвичай, покладалося завдання з перегляду попереднього законодавства про селян відповідно до соціально-економічного та суспільно-політичного розвитку країни. Однією з таких стала Редакційна комісія Міністерства внутрішніх справ.

Одним із завдань Редакційної комісії було упорядкування діяльності волосного суду (у частині винесення покарань, вирішення майнових спорів), яка б ґрунтувалася на «твердих підставах, що відповідають народній правосвідомості» [1, арк. 107-110].

Окреслена тема опосередковано порушувалась у працях вітчизняних та зарубіжних дослідників, присвячених судовій системі Російської імперії. Серед

сучасних російських дослідників судової системи дореволюційної Росії, безумовно, цінним як у змістовному, так і фактологічному плані є монографічне дослідження С. В. Лонської «Мировая юстиция в России» [2].

У сучасній українській юридичній історіографії діяльності судових установ Російської імперії в українських губерніях присвячені роботи О.І. Русанової, В.М. Тарнавської, В.С. Шандри. Особливе місце серед них, належить дисертаційному дослідженню Н.В. Петровської «Сільське самоврядування на землях Лівобережної України у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.» в якому автор досліджувала також діяльність волосних судів [3, с. 13-20]. Заслуговує на увагу праця Ю.Ф. Соцького [4], в якій автор досліджує питання правової природи інституту волосних судів у загальнодержавній репресивній системі Російської імперії. Однак цілісного дослідження запропонованої теми поки що не маємо.

Отже, у межах запропонованої розвідки автор ставить за мету дослідити питання реформування волосного суду у проекті аграрної реформи Редакційної комісії Міністерства внутрішніх справ Російської імперії.

Восени 1903 р. Редакційна комісія завершила роботу над законопроектом аграрної реформи. Було підготовлено нове Положення про селян. Воно складалося із семи частин серед яких були: «Положення про волосний суд», «Статут волосного судочинства», «Статут про покарання, що накладаються волосними судами», «Сільський статут про договори та спадковість» [1, арк. 134].

Автором проекту про удосконалення волосного суду був І. Дурново – заступник міністра внутрішніх справ. Наприкінці 1880-х рр. він брав активну участь у розробці закону від 12 липня 1889 р., яким, як вважають історики, було започатковано контрреформування судової системи Російської імперії. Законом від 12 липня 1889 р. було запроваджено посаду земського дільничного начальника. Зазначеним нормативним актом дворянам повертали значну частину судово-поліцейської влади, яку вони втратили після селянської реформи 1861р. [4, с. 42].

Консервативність поглядів І. Дурново була відчутна у кожному рядку запропонованого ним документу. Зокрема, напочатку проекту Положення зазначалося: «... перетворення волосних судів на засадах закону 12 липня 1889 р. позитивно вплинуло на загальний характер сільського правосуддя, особистий склад судів покращився, їхня діяльність була успішною і у багатьох місцевостях вони користуються повагою селян» [5, с. 76]. Попри оптимізм І. Дурново, Редакційна комісія визнала за доцільне удосконалити діяльність волосного суду. «... трансформований волосний суд, хоч і удосконалений, не відповідає рівню тих завдань, що на нього покладені, а тому є потреба зробити рішучий крок уперед у напрямку, окресленому Тимчасовими правилами 12 липня 1889 р.», – йшлося у документі [6, с. 52].

Принципова позиція членів підшефної В. Плеве інституції полягала у тому, щоб зберегти становий характер волосного суду. На її користь наводилися три «потужних» аргументи: фінансовий, кадровий, психологічний. Зокрема, такі підрахунки та міркування. На посаді земських начальників у 32 губерніях Російської імперії перебувало 1856 осіб. 18% вакансій із них заміщувалися «людьми зі сторони». 18% дефіцит кадрового складу інституту земського начальника зумовлювався зменшенням чисельності поміщицького дворянства. Це було серйозною перешкодою у підборі необхідних кадрів як для волосного суду, так і для інституту земського начальника. Для заміщення посад волосних суддів потрібно було 9390 осіб із фаховою освітою. Витрати на їхнє утримання становили б понад 20 млн. руб., ураховуючи, що щорічна зарплата міського судді дорівнювала 2200 руб [5, с. 4-6].

Вихід із такої ситуації полягав у тому, щоб запросити на посади волосних суддів представників інших соціальних страт Російської імперії, які мали відповідну юридичну освіту. Однак така перспектива аж ніяк не влаштовувала ні І. Дурново, ні його колег. Свою відмову вони мотивували тим, що волосні судді – представники інших станів можуть нанести шкоду віковим традиціям селянського правосуддя, оскільки вони не знайомі з селянським побутом, особливостями соціально-економічного життя селян.

Така логіка, на нашу думку, була хибною, відображала суперечливий характер намірів. З одного боку, проголошувалася необхідність удосконалення волосного суду. З іншого – наводилися аргументи на користь того, щоб це не робити. У такий спосіб члени Редакційної комісії доводили, що той стан справ, що мав місце з волосним судом їх цілковито влаштовував. Об'єктивно ситуація була з ненайкращих. Фахових волосних суддів було небагато, більшість становили профани. Всеволод земських начальників ставило під сумнів правильність винесених судом рішень [6, с. 66].

Однак автори нового Положення цього «не помічали». Робили вони це свідомо, щоб довести природний характер становості волосного суду, прихильність селян до такої форми правосуддя. На користь такої своєї позиції вони наводили дані обстеження Міністерства внутрішніх справ стосовно оскаржень рішень, які виносилися волосними судами. Відповідно до нього, було оскаржено 16,4% рішень волосних судів за цивільними справами та 11,4% – за кримінальними. На думку чиновників, такі цифри були оптимістичними, свідчили про фаховість волосних суддів, незначну похибку, яка в межах допустимого.

Ми вважаємо, що ці показники були катастрофічними, вони свідчили про некомпетентність волосних суддів, про сваволю земських начальників та у цілому місцевого апарату управління селянами. По-перше, за тогочасних умов оскаржити рішення суду первинної інстанції було вкрай складно, судова практика була дуже консервативною. Система не могла допускати такого, оскільки потім було б поставлено під сумнів і її існування. Лише в окремих випадках, в яких мала місце стовідсоткова невідповідність букві закону, можна було очікувати на позитивне рішення при оскарженні. Якщо кожна 16 чи 11 справа не відповідала чинному законодавству, то не складно уявити реальну фахову компетентність таких волосних суддів. По-друге, ці дані є неповними, зважаючи на загальну грамотність, а швидше безграмотність селянства, а також на те, що судова тяганина вимагала серйозних фінансових витрат, а тому дозволити її собі міг не кожний господар.

Зміст третього аргументу зводився до того, що селяни мають особливу, специфічну правову свідомість. Вона, на переконання членів Редакційної комісії, тісно пов'язана зі звичаєвим правом. Така психологічна окремішність селянства не могла сприяти поширенню на них норм загальноімперського цивільного законодавства. Потрібно було створити спеціальне селянське законодавство: особливі цивільний та кримінальний кодекси. В його основі мало лежати селянське звичаєве право [5, с. 4-6].

За такою логікою окремішню свідомість мали й інші верстви російського імперського соціуму. Однак судилися вони за загальним цивільним, карним чи адміністративним законодавством. Саме судова реформа Олександра II сприяла перетворенню станового суду у безстановий. Тому третій аргумент не витримує жодної критики.

Відповідно до проекту, волосний суд у складі чотирьох суддів мав діяти у кожній волості. Без змін залишався принцип комплектації штатів. Кожна сільська община делегувала до волосного суду одного представника. Свої повноваження він виконував упродовж трьох років. Новим, порівняно з попередніми аналогами, було створення Волосного з'їзду. Ця інстанція мала виконувати апеляційну функцію. Необхідність її створення пояснювалася тим, що скарги на рішення волосного суду передавалися до повітового з'їзду. Рішення останнього могло оскаржити губернське присутствіє. У зв'язку з цим повітовий з'їзд та губернське присутствіє були переобтяжені розглядом численних оскаржень тощо. До того ж існував і певний дубляж функцій у вирішенні цивільних справ, підсудних волосному суду. У першій інстанції ці справи розглядалися на підставі звичаю, у другій – за участю судового відомства. У зв'язку з цим вважалося за доцільне розвантажити повітові з'їзди і у двох-трьох населених пунктах повіту створити волосні з'їзди. Селянам це буде зручно, оскільки волосні з'їзди будуть розташовані неподалік від їхньої волості [5, с. 4-6]. На нашу думку, пропозиція була цілком слушною. Її реалізація, по-перше, могла б, принаймні, зменшити витрати селян на дорогу до вищої судової інстанції. По-друге, зменшилися б терміни розгляду апеляції.

За проектом, до складу Волосного суду повинні були входити земський начальник (голова), селяни (голови волосних судів), почесні мирові та дільничні судді [6, с. 169-241].

У проекті містилися й конкретні пропозиції, що стосувалися змін у судочинстві. Так, відповідно до них, судді волосного суду не підлягали адміністративній відповідальності. Натомість, згідно з Карним Статутом 1903 р., вони підлягали адміністративній владі земського начальника. Передбачалося зменшення термінів розгляду апеляції з 30 до 14 днів. За Карним Статутом, рішення по цивільним справам до 30 руб. і вироки до трьох днів арешту не розглядалися на предмет апеляції без згоди земського начальника. За проектом, земський начальник ставав головою суду, а тому міг призупинити дію будь-якого рішення.

Дбаючи про те, щоб волосний суд був „швидким і правильним”, було прийнято рішення забезпечити його детальною інструкцією у веденні цивільних та кримінальних справ. Її зміст не повинен був «порушувати правовий аспект селянського життя» і мав бути «зрозумілим селянам» [5, с. 10]. Це стало причиною розробки «Сільського статуту про договори та спадковість» та «Статуту волосного судочинства». Перший документ регламентував права селян стосовно надільного та ненадільного майна. Другий – передбачав зміни у покараннях селян порівняно з Карним Статутом 1903 р.

Потрібно зауважити, що проект останнього документу був значно ліберальнішим за кримінальне законодавство 1903 р. Пом'якшення стосувалося як арешту та ув'язнення, так і штрафних санкцій. Розміри штрафу зменшилися у 10 – 12 разів. Терміни арешту – у 12 разів, ув'язнення – у 4 – 12 разів. Лібералізація каральних санкцій членами Редакційної комісії пояснювалася відсутністю на селі крайніх виявів кримінальної злочинності, що потребують застосування жорстких санкцій.

Офіційним і повноправним представником держави, який контролював життя і общини, і селян, був земський начальник. Він був наділений надзвичайними повноваженнями. До сфери його компетенції належало право

втручатися як у питання общини, так і селянської родини. Відповідно до закону, земський начальник міг, нехтуючи позицією батьків, надати чи не надати неповнолітнім дітям дозвіл на вихід зі складу двору. Без затвердження земського начальника рішення общини про перерозподіл землі не вважалося чинним. Теж саме стосувалося сімейних розподілів. Він вирішував і питання політичної благонадійності чи неблагонадійності окремих членів общини, їхнього виселення чи не виселення із общини [7, с. 74-76, 254-256, 311-316, 353-354]. Фактично земський начальник був «Бог і цар», вершитель селянської долі. Законодавство не передбачало контроль за його діяльністю з боку общини. З правової точки зору, повноваження земського начальника мали більшу юридичну силу за правомочності общини. У такий спосіб, на нашу думку, на мікрорівні відтворювалася політична модель самодержавної Росії.

Під час обговорення проекту про волосний суд члени Редакційної комісії не могли обійти увагою і питання про трансформацію інституту земського начальника, доцільність змін його повноважень. І. Дурново вважав за правильне зберегти всі попередні повноваження земського начальника у повному обсязі. Тобто, сфера його компетенції мала продовжувати поширюватися на судочинство у цивільних та кримінальних справах тощо [8, арк. 60]. Пропонувалося навіть розширити сферу його підсудності. Зокрема, йшлося про цивільні позови вартістю від 100 до 300 руб. Проти цього виступив О. Стишинський. Він наполягав на тому, щоб зберегти судову компетенцію земських начальників у попередніх обсягах. Для судочинства інших справ створити колегіальний судовий орган. Г. Савич не погодився з такими міркуваннями голови Редакційної комісії. Апелюючи до Тимчасових правил від 23 липня 1899 р., що стосувалися змін у податковій справі у зв'язку з ліквідацією кругової поруки, він звернув увагу на недоречність подвійного підпорядкування селян і податковому інспектору, і земському начальнику. Г. Савич радив дотримуватися принципу, покладеного в основу закону від 12 липня 1889 р. про земських начальників. Його зміст зводився до так званої «єдності влади». На цій підставі член Редакційної комісії вважав за необхідне

зберегти повноваження волосного суду, але другу волосну судову інстанцію реорганізувати з колегіальної у призначальну, запросивши туди «кращих земських начальників». О. Кривошеїн висловився за розширення судових повноважень земських начальників. Однак у певних межах – до 500 руб. [8, арк. 63-63 зв., 66 зв.-67].

Крапку у дискусії поставив В. Плевє. Будучи фаховим юристом, він апелював до чинної нормативно-правової бази. Зокрема, зауважив, що Міністерство юстиції не розробило новий статут про кримінальні покарання. У зв'язку з цим чітко не визначено чисельність підсудних волосному суду кримінальних справ. Тому немає підстав змінювати ті повноваження, які покладені на земських начальників. Замість цього він запропонував колегам розробити положення, за якими земські начальники могли якісно поліпшити свої матеріальні статки та мати перспективи кар'єрного зросту. Це б, на думку Міністра внутрішніх справ, сприяло б подоланню кадрового дефіциту, який переживала ця інституція [8, арк. 77-78].

«Російські відомості» від 27 лютого 1903 р. повідомляли, що Міністерством внутрішніх справ було розроблено законопроект про покращення особового складу земських начальників. Його змістом передбачалося зменшення майнового та вікового цензів для претендентів на цю посаду. Крім того, посада земського начальника безпосередньо пов'язувалася з ієрархічними сходинками вищих посад імперії [9]. Отже, ідеї В. Плевє набули подальшого розвитку у законодавчих ініціативах підшефного йому відомства.

Таким чином, пропозиції авторів проекту з перегляду положень про волосний суд не спрямовувалися на докорінну зміну селянського судочинства. Здебільшого вони стосувалися посилення контролю держави за селянами, покращення становища державних службовців. Лібералізація системи покарань за селянські проступки кардинально позитивно не позначалася на загалом безправному становищі селян. Принципова позиція членів Редакційної комісії на посилення станової окремішності селян знайшла відображення у тому, що не

відбулося інтеграції законодавства про селян у загальноімперський правовий простір. Правовий статус селян залишався на низькому рівні.

Список використаних джерел та літератури

1. Російський державний історичний архів (далі – РДІА). – Ф. 1291. Земский отдел МВД. – Оп. 122. – Спр. 70. По пересмотру законоположений о крестьянах и рассылка Трудов Редакционной Комиссии. Ч. 1. – 04.06.1910. – 27.02.1910. – 271 Арк.
2. Лонская С. В. Мировая юстиция в России: [Монография] / С.В. Лонская. – Калининград: Издательство КГУ, 2000. – 215с.
3. Петровська Н. В. Сільське самоврядування на землях Лівобережної України у другій половині XIX – на початку XX ст. : Автореф. дис. ... на здобуття наук. ступ.канд. юрид. наук спец.: 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових вчень» / Н. В. Петровська. – Одеса: Одеська національна юридична академія, 2009. – 21с.
4. Соцький Ю. Ф. Волосний суд у системі судових установ Російської імперії другої половини XIX ст.: структура та судові практики / Ю.Ф. Соцький // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Юридические науки». – Том 25 (64). – 2012. – № 1. – С. 39-45.
5. Труды редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах: В 6-ти т.–Т.III. – СПб., 1903.– 363 с.
6. Труды Редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах: В 6-ти т. – Т.I. – СПб., 1903. – 641 с.
7. Труды редакционной комиссии по пересмотру законоположений о крестьянах: В 6-ти т. –Т.V. – СПб., 1903.– 631 с.
8. РДІА. – Ф. 1291. Земский отдел МВД. – Оп. 122. – Спр. 70. По пересмотру законоположений о крестьянах и рассылка Трудов Редакционной Комиссии. Ч. 2. – 04.06.1910. – 27.02.1910. – 125 Арк.
9. Российские ведомости. – 1903. – 27 февраля.